

Criticism and analysis of ecological discourse in novel “Fig Tree of temples” by Ahmad Mahmoud from perspective of discourse of power

Fatemeh HaytDavoodi*

Abstract

The presence of nature in novel “Fig Tree of Temples” by Ahmad Mahmoud is subject to discourses that affect all structures of society, which can analyzed in four categories of subversion, rupture, externalization and alterity based on Foucault's thought. In this research, with a descriptive-analytical method, we will deal with question that conflict between two discourses of tradition and modernity has contained what developments and consequences in biogeography of fictional society under our research? By responding to it, we will find out causes of lack of evolution of human and natural environment in order to reach a kind of epistemology in dealing with nature. The results of research indicate that, based on principle of inversion, man's domination over nature in modern era resulted in adverse consequences for environmental and human society. The destruction of garden and construction of town and lack of attention to nature and essence of nature in discourse of modernity reproduces breaking point of tradition and modernity. According to Foucault's principle of externality, inconsistency of existing layers in traditional and modern discourse and its application in a specific geographical area has caused entropy in biological and human society which is based on principle of alterity its roots can be seen in concepts of knowledge in two historical periods with different functions; Different functions that have formed resistances and caused ecological and human society not to go through an

* PhD in Persian language and literature of Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran,
hayatdavoodi.fatemeh@gmail.com

Date received: 18/04/2024, Date of acceptance: 30/11/2024

evolutionary process and do not imply emergence of new environmental propositions that will put nature on a new path.

Keywords: Fig tree of temples, Overturning, Rupture, Extraversion, Transformation.

Introduction

The critical analysis of literary representations of relationship between nature and technology can play an important role in public opinion and visualization of people's attitudes. The novel "Fig Tree of temples" has ability to criticize and analyze the environmental discourse and is a research that has not been done so far. Anyway, some researches using environmental approaches have been done in field of literary texts, examples of which can be found in works of Glotfelty and Garrard and books and articles by Thoreau, Muir, Carson, Stibbe, Christopher Manes and Thomashow, as well as articles in Iran by Dawood emaraty moghaddam, Masih Zakavat, Mohammad Nasser Moudoodi, Hayatdavoodi and Mohammad Hasan Hassanzadeh Niri and books and articles from Parsapoor. Therefore, in this research, we have addressed issue of what changes and consequences did the conflict between two discourses of tradition and modernity have in biogeography of fictional society under our research? That Based on discourse of power and four principles of overturning, rupture, transformation and extraversion in Foucault's thought, we will criticize and analyze environmental discourse in novel "Fig Tree of temples" in order to find out causes of lack of evolution of human and natural environment for reach a kind of epistemology towards behavior with nature.

Materials & Methods

The Research method is qualitative and descriptive-analytical with a discourse-oriented approach, which leaves at the disposal of researchers efficient method for analyzing literary texts for a better understanding of subject. Therefore, firstly, novel "Fig Tree of temples" was studied and using library studies to examine background of research and its theoretical foundations, and by researching the texts and reading books and articles, the related materials were extracted, criticized and analyzed.

Discussion & Result

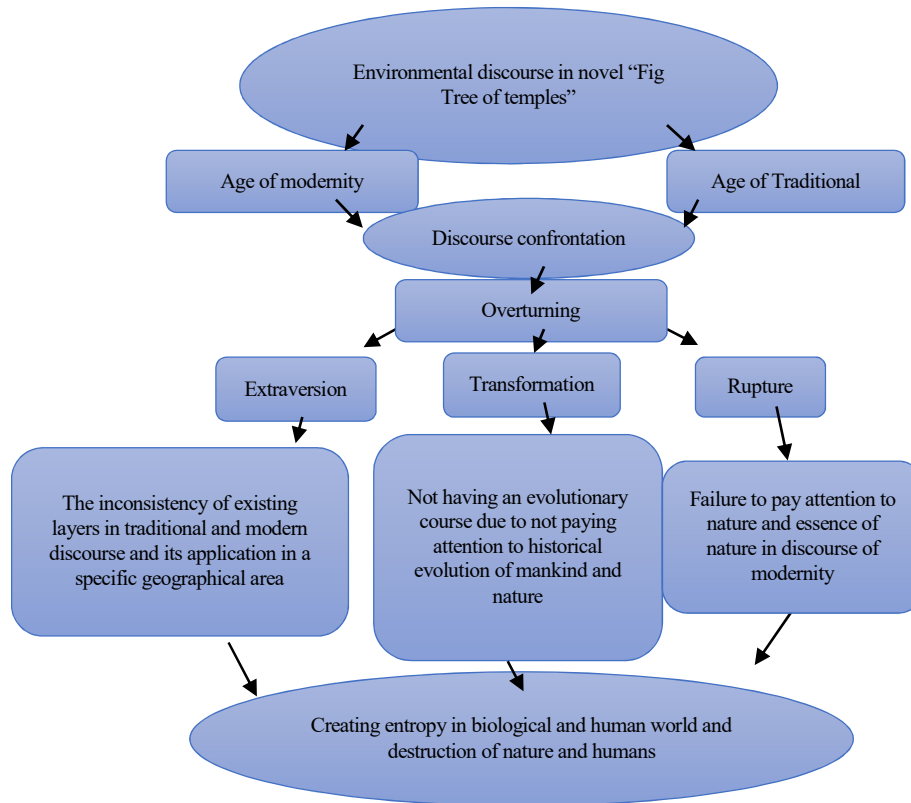
The destruction of garden and construction of town in novel "Fig Tree of temples" reproduces rupture between tradition and modernity; rupture that Its root can knew Lack of attention to nature and essence of nature in discourse of modernity. The

51 Abstract

confrontation of episteme of modernity with ecological structures, which is shown in construction of a new town by Mehran and destruction of Esfandyarkhan Azarpad's garden, is one of most important arenas of discursive conflict in this novel. By examining contrast between two discourses of tradition and modernity in this novel, we find that traditional bio-ecological structure of this novel has not been able to absorb the signs of modernism; Because such signs are in conflict with their traditional life and target their religion and morals:

"You see how boldly they took an ax to cut our belief from the root! After belief, what is left for us to say that we are alive?" (Mahmoud, 1400: 1036)

The "Fig Tree of temples" has penetrated so deeply into beliefs of people of story that it has become a power that people are ready to stand up for their lives to defend the blessing of the tree. The root of such a belief can be found in myth of plant deity, which is a sign of link between man and myth and plant; a myth that has become mundane in this novel and has mixed with superstitions and selfishness of characters such as Faramarz, Mehran and Alamdars and has separated it from its sacred dimension. In fact, myth in this novel has grown in an arena where ruling discourse was a traditional discourse; But with arrival of discourse of modern era, it entered into a mutual relationship and formed resistances in which historical evolution of mankind and nature is ignored.

Therefore, based on principle of overturning, change domination of nature over man in traditional era to domination of man over nature in modern era caused adverse consequences for environmental and human society and provided a new interpretation ground that examined under three principles of rupture, extraversion and transformation in Foucault's thought. As it is clear in above diagram, moment of rupture in this novel, due to the lack of attention to nature and essence of nature in discourse of modernity, creates a discursive confrontation and causes nature to not continue with its formulation in traditional discourse, and not be implies emergence of new environmental propositions that to put nature on a new path. This is why nature is destroyed; the destruction that is due to the inconsistency of existing layers in traditional and modern discourse and its application in a specific geographical area. Such inconsistency causes transformation and change of course of a discourse and passing of it and in addition the destruction of environmental and human society, and it does not go through an evolutionary course, and it is lack of such an

53 Abstract

evolutionary course that creates entropy in biological and human world, the destruction of nature and humans follows.

Conclusion

Based on the three principles of rupture, extraversion and transformation, Changing nature of domination of nature over man in traditional era to domination of man over nature in modern era in the novel "Fig Tree of temples" depicted people with chaotic and confused moments which are suspended between a traditional society and a modern society. The discourse of modernity created a new form of domination; domination that prevented discovery of original truth-knowledge in fictional society and distorted deep connection that prevailed between nature and structures of society in traditional discourse with a superficial perception of development.

Bibliography

- Asad Abshirini; Mohammad Reza Salehi Mazandarani; Manouchehr Jokar; Fatemeh Hayatdavoodi(2022), "Critique and Analysis of Moniru Ravanipour's Ecological Story "Ahle Ghargh" with a Look at the Discourse of Power". *Literary Text Research*, 26, 94, 7-33. doi: 10.22054/ltr.2022.61418.3394. [In Persian]
- Bahar, Mehrdad (1997), from myth to history, Tehran: Cheshme. [In Persian]
- Barrett, Rolan (1996), *Mythology, today*, translated by Shirin Dekht Dakhiyan, Tehran: Center. [In Persian]
- Berry, Smart (2006), *Michel Foucault*, translators: Leila Javafshani, Hassan Chavoshian, Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Campbell, Joseph (1998), *The Power of Myth*, Tehran: Center. [In Persian]
- Carroll, Joseph(2005), *Literary Darwinism: Evolution, Human, Nature and Literature*, New York and London: Routledge.
- Dreese, Danelle N(2002), *Ecocriticism: creating self and place in environmental and American Indian literatures*, New York; Washington.
- Eccleshall, Robert (2019), *Political ideologies*, translated by Mohammad Qhaed, Tehran: Farhang nashr. [In Persian]
- Emarati moghadam Davood(2008), Introduction and review of the book, Ecocriticism, *Literary Criticism magazine*, Volume 1, Number 4, pp. 195-206. [In Persian]
- Foucault, Michel (2002), *Nietzsche, genealogy, history, in selected texts from modernism to post-modernism*, translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney. [In Persian]
- _____ (2010), *Nietzsche, Freud, Marx*, translated by Afshin Jahandideh, Mehrdad Nouraei, Behnam Jafari, Afshin Khakbaz and Abdul Mohammad Roohbakshan, Tehran: Hermes, 4th edition. [In Persian]

- _____ (2011 A), *The will to know*, translated by Niko Sarkhosh, Afshin Jahandideh, Tehran: Ney, 6th edition. [In Persian]
- _____ (2011 B), *Society must be defended: the lectures of the College de France 1975-1976*, translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Rokhdad Now. [In Persian]
- _____ (2012), *Birth of Bio-Politic (Lectures of the Collège de France 1978-1979)*, Tehran: Ney, 2nd edition. [In Persian]
- _____ (1979), *Discipline and punish: the birth of the prison*, translated by Niko Sarkhosh, Afshin Jahandideh, Tehran: Ney [In Persian]
- Goodbody, Axel(2007), *Nature, Technology and Cultural Change in Twentieth-Century German Literature, The Challenge of Ecocriticism*, University of Bath, UK.
- Grace, William J. (1988), *Literature and its reflection*, translated by Behrouz azabdaftari, Tabriz: Nima Publications. [In Persian]
- Hosseinizadeh, Mohammad Ali (2013), Theory of Discourse and Political Analysis, *Political Science Quarterly*, No. 28, pp. 181-212. [In Persian]
- Ismailpour, Abulqasem (2008), *myth, symbolic expression*, Tehran: Soroush, second edition. [In Persian]
- Karami Chemeh, Yousef; Hedayatizadeh, Hajar(2023), Intersecting Cultures: Homi Bhabha's Hybridity and the Analysis of Alice Walker's "Everyday Use". *Literary Discourse Analysis*, 1(1), 109-129. doi: 10.22034/lda.2023.62956. [In Persian]
- Mahmoud, Ahmad (2021), *Fig Tree of Temples*, Vol. 1 and 2, Tehran: Moein, 15th edition. [In Persian]
- Modaresi, Fatemeh (2017), *Descriptive Culture of Criticism and Literary Theories*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Modoodi, Mohammad Nasser (2013), Ecocriticism interdisciplinary movement between the fields of environment and literature, *Journal of Science and Technology*, 2nd term, 5th year, number 9, pp. 12-18. [In Persian]
- Mohammad Hasan Hassan Zadeh Niri; Fatemeh Hayatdavoodi(2023), Ecological Identity and The Discourse of Power: An Ecocritical Reading of Kelidar. *Literary Theory and Criticism*, 7, 2, 65-89. doi: 10.22124/naqd.2023.22847.2401. [In Persian]
- Parsapoor, Zahra (2012). Ecocriticism: a new approach in literary criticism, *Literary Criticism*, 5(19), 7-26. SID. <https://sid.ir/paper/158398/en>. [In Persian]
- _____ (2013), *About Ecocriticism*, translators: Abdollah Nowroozi, Hosain Fathali, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- _____ (2014), *Ecocriticism (literature and environment)*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- _____ (2016), *Green Literature/ Essays in Ecocriticism of Persian Literature*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- _____ (2021), *Earth Ethiccs*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

55 Abstract

- Payandeh, Hossein (2013), *Short stories in Iran* (postmodern stories), Third volume, Tehran: Nilofar. [In Persian]
- Satari, Jalal (1995), *Myths and Secrets* (collection of articles), Tehran: Soroush. [In Persian]
- Shayeshte fard, Murad Ali (2015), discourse of power in the novel *Neighbors, the story of a city and the fig tree of temples* by Ahmed Mahmoud based on theory of Michel Foucault, under the guidance of Ebrahim Staji, Hakim Sabzevari University. [In Persian]
- Stibbe, Arran(2016), *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*, Translated by a group of translators under the supervision of Ferdous Aghagolzadeh. Tehran: Nevis Parsi Publishing House. [In Persian]
- Zekavat, Masih (2009), Theory of literary ecocriticism, familiarization with modern research schools in the examination and analysis of the form and content of literary works, the first national conference of Persian literature and interdisciplinary research, Birjand, 168-184. [In Persian]
- Zeymaran, Mohammad (2007), Michel Foucault: Knowledge and Power, Tehran: Hermes, 4th edition. [In Persian]

نقد و تحلیل گفتمان زیست‌محیطی در رمان درخت انجیر معابد احمد محمود از دریچه گفتمان قدرت

فاطمه حیات داوودی*

چکیده

حضور طبیعت در رمان درخت انجیر معابد احمد محمود تابع گفتمان‌هایی است که تمام ساختارهای جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد که بر اساس اندیشه‌ی فوکو در چهارمقوله‌ی واژگونی، گسست، برون‌بودگی و دگرسانی قابل بررسی است. در این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به این سؤال خواهیم پرداخت که نزاع دو گفتمان سنتی و مدرنیته چه تحولات و پیامدهایی را در جغرافیای زیستی جامعه‌ی داستانی مورد پژوهش ما در بر داشته است؟ تا با پاسخگویی به آن به علل عدم سیر تکاملی محیط زیست انسانی و طبیعی برای رسیدن به نوعی معرفت‌شناسی در قبال رفتار با طبیعت پی ببریم. نتایج پژوهش حاکی از این است که بر اساس اصل واژگونی تغییر ماهیت سلطه‌ی طبیعت بر انسان در دوران سنتی به سلطه‌ی انسان بر طبیعت در عصر مدرن پیامدهای نامطلوبی را برای جامعه‌ی زیست‌محیطی و انسانی رقم زده است. نابودی باغچه و ساخت شهرک و عدم توجه به فطرت و ذات طبیعت در گفتمان مدرنیته در این رمان نقطه‌ی گسست سنت از مدرنیته را بازتولید می‌کند. مطابق اصل برون‌بودگی فوکو ناهمخوانی لایه‌های موجود در گفتمان سنتی و مدرنیته و اعمال آن در حوزه‌ی جغرافیایی خاص باعث ایجاد انتروپی در جامعه‌ی زیستی و انسانی گردیده که بر اساس اصل دگرسانی می‌توان ریشه‌ی آن در انگاره‌های دانایی در دو دوره‌ی تاریخی سنت و مدرنیته با کارکردهایی متفاوت دانست؛ کارکردهای متفاوتی که مقاومت‌هایی را شکل داده و باعث شده جامعه‌ی زیست‌بومی و انسانی سیر تکاملی‌ای را طی نکند و متضمن ظهور گزاره‌های زیست‌محیطی جدیدی که طبیعت را در مسیر تازه‌ای قرار دهد، نباشد.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران، hayatdavoodi.fatemeh@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰

کلیدواژه‌ها: درخت انجیر معابد، واژگونی، گسست، برون‌بودگی، دگرسانی.

۱. مقدمه

معضلات زیست‌محیطی در دهه‌های اخیر باعث نگرانی در مورد وضعیت اضطراری زمین و نمود آن در مطالعات ادبی گردیده است. معضلاتی که گفتمان‌های هر دوره در پدید آمدن آن‌ها نقش بسزایی دارند. از این‌رو بررسی روندها و تحولات منفی در جامعه مدرن که حاصل توسعه ناپایدار صنعتی است، باید در آثار ادبی به عنوان یک جذابیت چشمگیر برای تغییر قبل از این‌که خیلی دیر شود، در نظر گرفته شود؛ زیرا «از نظر تاریخی، ادبیات سناریوهای سیاسی و تکنولوژیکی را از طریق پیکربندی نمادین برجسته کرده است، به گونه‌ای که گاه وضعیت موجود را تثبیت کرده؛ اما در برخی دیگر منجر به تغییر شده است.» (Goodbody, 2007: 93) از این‌رو تحلیل انتقادی بازنمایی‌های ادبی از رابطه طبیعت و فناوری می‌تواند نقش مهمی در افکار عمومی و تجسم نگرش‌های مردمی داشته باشد. در واقع «ژرفاندیشی درباره‌ی اثر ادبی ممکن است خاستگاه حرکت یا جنبشی شود که در سرنوشت افراد دیگر تأثیر بگذارد.» (گریس، ۱۳۶۷: ۲۰) زیرا سرنوشت انسان با طبیعت گره خورده است. به همین سبب است که

وندل بری می‌گوید: برای دانستن این‌که کیستی؟ باید ابتدا بفهمی کجا هستی. چه از تأثیرات آن‌ها آگاهی داشته باشیم و چه نباشیم، عوامل محیطی نقش مهمی در وضعیت جسمی، عاطفی و حتی معنوی دارند که ایده‌های ما را درباره‌ی این‌که کیستیم، تعیین می‌کند. (Dreese, 2002: 1)

در کل عوامل محیطی تأثیر بسزایی در شناخت فرد و جایگاهش در هستی ایفا می‌کند که در هر دوره به تأثیرپذیری از گفتمان‌های حاکم بر همان عصر است که در رمان درخت انجیر معابد که آخرین رمان احمد محمود محسوب می‌شود و تصویرگر تحولات اجتماعی و سیاسی ایران در صد سال اخیر است، از جنبه‌های مختلف قابل بررسی است؛ زیرا این رمان تقابل گفتمانی‌ای را مربوط به دو عصر متفاوت سنت و مدرنیته به تصویر می‌کشد؛ تقابلی که سرنوشت زیست‌بوم طبیعی و انسانی را رقم می‌زند. از این‌رو در این پژوهش ما به این مقوله خواهیم پرداخت که نزاع دو گفتمان چه تحولات و پیامدهایی را در جغرافیای زیستی جامعه‌ی داستانی مورد پژوهش ما در بر داشته است؟ و این‌که آیا ساختار سنتی زیست‌بومی این رمان توانسته دال‌های مدرنیسم را در خود جذب کند؟ اگر نتوانسته جذب

کند، ریشه‌ی آن را در چه مسائلی می‌توان دید؟ گذر از سنت به مدرنیته با تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی که منجر به وقوع دگرگونی‌هایی در ساختار جامعه‌ی ایران شد، همزمان بود. چنین دگرگونی‌هایی حضور طبیعت را با دانش خاص خود تفسیر کرد و مقاومت‌هایی را شکل داد که ما بر اساس گفتمان قدرت و چهار اصل واژگونی، گسست، دگرسانی و برون‌بودگی در اندیشه‌ی فوکو در زیر به آن خواهیم پرداخت تا به علل عدم سیر تکاملی محیط زیست انسانی و طبیعی برای رسیدن به نوعی معرفت‌شناسی در قبال رفتار با طبیعت پی ببریم.

۱.۱ پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی با استفاده از رویکردهای زیست‌محیطی در حوزه‌ی متون ادبی انجام شده است که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در مجموعه مقالات گردآوری شده توسط گلاتفلتی «خواننده بوم‌گرا: نقاط عطف در بوم‌شناسی ادبی» (۱۹۹۵) و کتاب «اکوکریتیسیم» (۲۰۰۴) از گرارد و کتاب‌ها و مقالاتی از ثورو، مویر و کارسون و کتاب هویت اکولوژیکی توماشو (۱۹۹۵) و مقالاتی از داوود عمارتی مقلّم «معرفی و نقد کتاب اکوکریتیسیم از گرارد» (۱۳۸۷)، مسیح ذکاوت «درآمدی بر بوم‌نقد»، «نظریه‌ی بوم‌نقد ادبی آشنایی با مکاتب نوین پژوهشی در بررسی و تحلیل صورت و محتوای آثار ادبی» (۱۳۸۹)، محمدناصر مودودی «جنبشی میان‌رشته‌ای بین دو حوزه‌ی محیط زیست و ادبیات» (۱۳۹۰) و کتاب‌ها و مقالاتی از پارساپور «نقد بوم‌گرا، رویکردی نو در نقد ادبی» (۱۳۹۱)، «درباره‌ی نقد بوم‌گرا» (۱۳۹۲)، «نقد بوم‌گرا» (۱۳۹۲)، «ادبیات سبز» (۱۳۹۵)، «اخلاق زمین» (۱۴۰۰) و همچنین «زبان‌شناسی زیست‌محیطی» (۱۳۹۵) از استیبی دید. از مقاله‌هایی که جا دارد در این جا از آن‌ها نام ببریم، یکی مقاله‌ی کریستوفر مانس «طبیعت و سکوت» (۱۹۹۵) است. وی با استفاده از نظریه‌های میشل فوکو در نظر می‌گیرد که چگونه علوم مسیحیان باعث سکوت طبیعت در گفتمان غربی شده است. دیگری مقاله‌ی «نقد و تحلیل بوم‌گرایی رمان کلیدر با نگاهی به هویت اکولوژیکی شخصیت‌ها در تأثیرپذیری از گفتمان قدرت» (۱۴۰۱) از حسن‌زاده نیری و حیات‌داوودی است. نویسندگان در این پژوهش دغدغه‌های زیست‌محیطی شخصیت‌های رمان کلیدر دولت‌آبادی را در ارتباط با طبیعت تحلیل کرده و به این نتایج دست یافته‌اند که گفتمان استبدادی قدرت باعث شکل‌گیری حقیقتی برساخته در شخصیت‌های رمان کلیدر و شی‌شدگی آنان گردیده است. مقاله‌ی دیگر «نقد و تحلیل بوم‌گرایی داستان اهل غرق منیرو

روانی‌پور با نگاهی به گفتمان قدرت» (۱۴۰۰) از آبشیرینی، صالحی مازندرانی، جوکار و حیات‌داوودی است. نویسندگان در این پژوهش روابط شخصیت‌های داستان را با محیط زیست بررسی کرده‌اند تا نشان دهند که برپایه‌ی اندیشه‌های فوکو، چگونه روابط قدرت در سطوح گوناگون این داستان مؤثر بوده است. مرادعلی شایسته‌فرد نیز در پایان‌نامه‌ی «گفتمان قدرت در رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر و درخت انجیر معابد از احمد محمود بر اساس نظریه‌ی میشل فوکو» (۱۳۹۵) نشان داده که مبارزات ملی شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نقش قانون، ارتش، پلیس، دستگاه‌های قضایی، زندان و سرکوب و مجازات مردم در رمان همسایه‌ها و داستان یک شهر بسیار آشکار است و در رمان درخت انجیر معابد نقش دستگاه‌های دولتی، اجتماعی، طبقات مردم، باورها و خرافه‌ها بسیار پررنگ است. کرمی چمه و هدایتی‌زاده نیز در مقاله‌ی «گفتمان بوم‌گرایی در آثار علی اشرف درویشیان» (۱۴۰۲) نشان داده‌اند زیست‌بوم و گفتمان بوم‌گرایانه نقش زیادی در شکل‌گیری واقعیت و طرز تلقی آن، نام‌گذاری‌ها، ایدئولوژی و سلطه‌ی آن بر مردم فرودست دارد. از آن‌جا که با توجه به بررسی‌های انجام شده تا کنون پژوهشی درباره‌ی تحلیل گفتمان محیط زیستی در رمان درخت انجیر معابد بر اساس مفهوم قدرت در اندیشه‌ی فوکو صورت نگرفته است، ضرور می‌نمود که در پژوهش حاضر به بررسی دغدغه‌های زیست‌محیطی شخصیت‌های رمان به تأثیرپذیری از گفتمان قدرت پرداخته شود تا پیامدهای گفتمان قدرتی را که نه تنها باعث شکل‌گیری رفتارهای خاصی در آنان گردیده؛ بلکه باعث ایجاد اختلال در زندگی زیستی طبیعی و انسانی گردیده، آشکار سازد.

۲. نگاهی گذرا به رمان درخت انجیر معابد

رمان درخت انجیر معابد آخرین رمان احمد محمود است که در سال ۱۳۷۸ نوشته شده است. این رمان با ویرانی عمارت کلاه‌فرنگی اسفندیارخان آذرپاد و باغچه‌ای شروع می‌شود که می‌توان آن باغچه را با درختان نخل، کنار، انجیر معابد، بته لگچی، بلبل خرما، کوکو و... نمادی از طبیعت جنوب دانست. عمارتی که قرار است با ویرانی آن شهرکی صنعتی سربرآورد. اسفندیار خان شخصیتی است که اگرچه در آغاز داستان هنگام بنا کردن عمارت کلاه‌فرنگی تصمیم به قطع درخت انجیر معابد می‌گیرد و با صحبت مردم که «قحطی میاد ارباب، مرگ و میر سیاه» منصرف می‌شود و دور درخت را محجر آهنی می‌کشد، وی در میانه‌ی داستان شخصیتی است که به فکر باغچه است و تا لحظه‌ی مرگ نیز به فکر تشنه

بودن درختان است که نوع ارتباط وی را با طبیعت نمودار می‌سازد. تاج‌الملوک خواهر اسفندیارخان نیز بعد از مرگ برادرش نظاره‌گر ریشه‌کن شدن درختان و درختچه‌های باغچه است. نظاره‌گر سرنگون شدن سرو بلند اسفندیارخان و انداختن نخل پربار سعمران. وی در این رمان در ارتباط نزدیک با طبیعت زندگی می‌کند و صبح که از خواب برمی‌خیزد و نماز می‌خواند بوی شط را حس می‌کند، صدای پرشور و چهچه‌ی بلبل خرما را می‌شنود و به خوشه‌های سنگین نخل سعمران و آب خوردن گنجشک، دم‌جنبانک و کبوتر چاهی نگاه می‌کند. وی بعد از مرگ برادرش در اتاقی اجاره که پنجره‌اش مشرف بر باغچه است، کسانی را می‌بیند که سیاه پوشیده‌اند و از در فروریخته‌ی باغچه می‌آیند و دورادور را نگاه می‌کنند و بعد از آن حرکت دست‌ها و تبرها را در نخلستان، حرکت آدم‌ها را در بیدزار و حرکت بولدوزر را در موستان و سپس تلنبار شدن شاخه‌ها و ریشه‌های درخت را روی هم می‌بیند و هنگامی که سیاه‌پوشان به طرف درخت انجیر معابد حرکت می‌کنند، تاج‌الملوک در پنجره را می‌بندد و قسمت اصلی داستان با حوادثی حول این درخت و قطع شدن آن شکل می‌گیرد.

۳. مفهوم گفتمان قدرت در اندیشه فوکو

هر متن در بستری خلق می‌شود؛ بستری که اگر ما از یدگاه تبارشناسی فوکو به آن پردازیم، چگونگی خوانش متن را بر ما آشکار می‌سازد؛ متنی که گفتمان‌ها در خلق آن تأثیر بسزایی دارند. از این روست که گفته می‌شود «متن در هر شرایطی در بستری از گفتمان جریان دارد.» (مدرسی، ۱۳۹۰: ۴۰۳) گفتمان‌ها روابط چندگانه‌ی قدرت را که «بدن اجتماعی را در می‌نوردد و آن را ترسیم و تأسیس می‌کند» (ب: فوکو، ۱۳۹۰: ۶۴) شکل می‌دهد. از نظر فوکو قدرت در همه‌ی روابط انسانی قابل مشاهده است و «پیکره‌ی اجتماعی را تأسیس و در رگ و ریشه‌ی آن نفوذ می‌کند.» (بری، ۱۳۸۵: ۱۰۳) از این رو اگر بخواهیم «پیکربندی بدن سوژه توسط قدرت و ابژه شدن وی را بر اثر مصلحت دولتی در عصر جدید درک کنیم، باید تکنولوژی سیاسی جامعه را واکاوی کنیم.» (رک فوکو، ۱۳۹۲: ۳۴۳-۳۶۲) در کل درک مفهوم قدرت در اندیشه‌ی فوکو مستلزم درک مفهوم گفتمان است. هر گفتمان «سوژه‌هایی را در جامعه به وجود می‌آورد که مطابق با اقتضای همان گفتمان رفتار می‌کنند» (پاینده، ۱۳۹۰: ۵۲۴) و ایستمه یا پیکره‌ی دانایی‌ای دارد که مربوط به دوره‌ی خاصی از تاریخ است که با اعمال قدرت، حقیقی را تولید می‌کند که به اعتقاد فوکو سیر تکاملی‌ای را

طی نمی‌کند؛ بلکه در آن نوعی واژگونی یا تغییر ماهیت دیده می‌شود که در سه محور گسست، دگرسانی و برون‌بودگی قابل بررسی است. واژگونی در دیدگاه فوکو بر این اصل استوار است که «وقتی سنت یا مکتبی تفسیر خاصی از رویدادی تاریخی عرضه می‌دارد، می‌توان با طرح تفسیر و تعبیر مقابل آن زمینه‌ی اندیشه‌ی تازه‌ای را در آن خصوص مهیا کرد.» (ضمیران، ۱۳۸۷: ۳۸) با همین تفسیر و تعبیرهای مخالف است که ما به تقابل و نزاع گفتمانی که «به تغییر و بازتولید واقعیت اجتماعی منجر خواهد شد» (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۸۱) پی می‌بریم؛ تقابل گفتمانی‌ای که عدم تداوم و پیوستگی رویدادها را نشان می‌دهد؛ عدم تداومی که از دیدگاه فوکو در اصل گسست و انقطاع قابل بررسی است. مقوله‌ای که فوکو در رساله‌ی «نیچه، تبارشناسی، تاریخ» و «دیرینه‌شناسی دانش» نیز می‌کوشد آن را نشان دهد؛ یعنی «گسست‌ها و ناپیوستگی‌هایی که در روندهای تاریخی - اجتماعی مورد غفلت قرار گرفته است.» (ضمیران، ۱۳۸۷: ۴۶) از اصول دیگر گفتمانی فوکو اصل دگرسانی است. وی در «تاریخ جنون» به این اصل پرداخته و جنون را چیزی دانسته که در هر دوره دچار تحوّل می‌شود و جدای از گفتمانی خاص نیست. وی این اصل دگرسانی را در تقسیم‌بندی علوم انسانی به دوره‌ی نوزایی، کلاسیک و مدرن نیز نشان می‌دهد. فوکو علت دگرسانی دوره‌های مختلف را در این می‌داند که «سامان و انگاره‌ی دانایی و زبانی هر عصر ویژگی‌های خاص خود را دارد.» (همان: ۵۱) اصل گفتمانی دیگری که فوکو در مقاله‌ی «نیچه، فروید و مارکس» به آن می‌پردازد، اصل برون‌بودگی است. اصلی که بر این اساس استوار است «که در ریشه‌ی آنچه می‌شناسیم و هستیم، به هیچ رو حقیقت و هستی وجود ندارد؛ بلکه بیرون‌بودگی حادثه وجود دارد.» (فوکو، ۱۳۸۱: ۳۷۸) تحلیل رمان درخت انجیر معابد بر اساس این چهار اصل گفتمانی موجود در اندیشه‌ی فوکو ما را به نوعی معرفت‌شناسی در رابطه با رفتار با طبیعت می‌رساند که در زیر به تحلیل آن خواهیم پرداخت:

۴. نقد و تحلیل گفتمان زیست‌محیطی در رمان درخت انجیر معابد از دریچه گفتمان قدرت

طبیعت در طرح رمان درخت انجیر معابد نقش مؤثری دارد. رمانی که تصویرگر ویرانی عمارت کلاه‌فرنگی اسفندیارخان آذرباد و باغچه‌ای است با درختان نخل، کنار، انجیر معابد،

نقد و تحلیل گفتمان زیست‌محیطی در رمان درخت ... (فاطمه حیات داوودی) ۶۳

بته لگچی، بلبل خرما، کوکو و... که طبیعت جنوب را در ذهن ما تداعی می‌کند. طبیعتی که اکنون به یک شهر تبدیل شده که در گفتگوی شهربانو با تاج‌الملوک نمایان است:

«باغچه شده ی شهر حسایی تاج‌الملوک خانم. تاج‌الملوک می‌گوید: / - رفتی دیدی؟ / - نه تاج‌الملوک خانم، از جلوش گذشتم، علمدار هم دیدم / بی‌صفت‌تر از این مرد وجود نداره!» (محمود، ۱۴۰۰: ۷۳۲)

در این رمان با نابودی باغچه و سر برآوردن شهرک مهران با تمام اجزای آن در یک نقطه، گسست گزاره‌های گفتمانی که متفاوت از گزاره‌های پیشین است، شکل می‌گیرد. نابودی باغچه و ساخت شهرک نقطه‌ی گسست سنت از مدرنیته را بازتولید می‌کند؛ گسستی که ریشه‌ی آن را می‌توان عدم توجه به فطرت و ذات طبیعت در گفتمان مدرنیته دانست. در این نقطه‌ی گسست است که انگاره‌ی دانایی حاکم دگرگون و انگاره‌های جدید جایگزین آن می‌شود. گزاره‌های گفتمانی مدرنیته در صورت‌بندی‌اش نابودی طبیعت را رقم می‌زند که ما در صفحه‌ی اول رمان که سخن از ریشه‌کن شدن درخت‌ها و درختچه‌های باغچه و سرنگونی سرو بلند اسفندیارخان و نخل پربار سعمران است، آن را به وضوح می‌بینیم:

«می‌شد آوار شدن عمارت کلاه‌فرنگی را ببیند. ببیند که سرو بلند اسفندیارخان چگونه سرنگون می‌شود، کدام دست و کدام تبر نخل پربار سعمران را می‌اندازد.» (محمود، ۱۴۰۰: ۹)

رویارویی ایستاده‌ی مدرنیته با ساختارهای زیست‌بومی که در ساخت شهرک جدید توسط مهران و نابودی باغ اسفندیارخان آذریاد نمودار است، از مهم‌ترین عرصه‌های نزاع گفتمانی در این رمان است؛ نزاعی که ما آن را در مشاجرات مهران و فرامرز و همچنین شخصیت‌های دیگر رمان از جمله پارسا‌پیشه از معلمان مدرسه‌ی شهرک مهران می‌بینیم. پارسا‌پیشه اعتقاد به درخت را ارتجاع و خرافات می‌داند؛ اما دکتر نیکو اشاره به قدرت درخت می‌کند، قدرتی که هرچند منطقی‌پذیر نیست؛ اما باید آن را پذیرفت:

«دکتر نیکو می‌گوید: / - آن‌چه را که شما جناب پارسا‌پیشه، ارتجاع و خرافات میدانین، قدرتی است که هست. در نگاه اول هم به نظر می‌آید، منطقی‌پذیر نباشه؛ اما هست، وجود دارد. ما ناچار از پذیرفتنش هستیم...» (همان: ۹۴۶-۹۴۷)

تقابل گفتمان سنتی و مدرن که هر کدام صورت‌بندی‌ای از دانایی بوده در دوره‌ای خاص، از طریق ساختارها، قواعد و رسوم خاص خود و علاوه‌بر آن تعاملات قدرت، ایستمولوژی یا معرفت‌شناسی خاص خود را نیز ایجاد کرده است. در این رمان با ورود ایستمه‌ی مدرنیته به حوزه‌ی جغرافیائی‌ای که با صورت‌بندی‌ای از دانائی سنتی شکل گرفته، تناقضات و ناهنجاری‌هایی به وجود آمده است. هر چند که ریشه‌ی این تناقضات را می‌توان در سودجویی‌های افرادی چون فرامرز، مهران، علمدارها و ... دید؛ اما علاوه‌بر این، علت چنین نزاعی را می‌توان در عقلانیت حاکم بر سنت که نمونه‌ی آن خانواده‌ی اسفندیارخان آذریاد و مدرنیته که نمونه‌ی آن مهران شهرکی است، دانست. مثلاً عقلانیت و ساختار زیستی مربوط به جامعه‌ی سنتی را که نوع رابطه‌ی شخصیت‌های رمان را با طبیعت آشکار می‌سازد، ما در کنش‌های خانواده‌ی اسفندیارخان آذریاد، به عنوان نمونه‌ای از خروار می‌بینیم. از شخصیت‌های رمان کسانی چون تاج‌الملوک و برادرش اسفندیارخان رابطه‌ی نزدیکی با طبیعت دارند. اسفندیارخان در این رمان شخصیتی است که حتی در بستر بیماری نیز به فکر تشنه بودن درختان است:

صدای اسفندیارخان پرپر می‌کند تا از سینه بیاید بالا: "چرا صدای تلمبه را نمی‌شنوم؟" علیمراد زانو می‌زند پای رختخواب اسفندیارخان. سرش پائین است. دست‌ها را می‌گذارد رو سینه. چشمانش می‌جوشد: "محض خاطر ارباب، محض خاطر آرامش شما-" ارباب نفس تازه می‌کند: "مگر امروز سه‌شنبه نیست علیمراد؟ درختان تشنه‌ن" (همان: ۱۰)

یا تاج‌الملوک شخصیتی است که هنگامی که در باغچه مشغول قدم زدن و نظاره‌گر طبیعت اطرافش است، به فکر آن‌ها نیز هست؛ مثلاً هنگامی که با آمدن حسن جان کبوتران آب نخورده، پراواز می‌کنند، وی را مورد خطاب قرار می‌دهد و می‌گوید:

«یک دسته کبوتر چاهی می‌نشیند لب استخر، له‌له می‌زنند. حسن جان چارچرخه را می‌راند. کبوتران آب نخورده می‌پرند. حسن جان می‌رسد به ایوان غربی. تاج‌الملوک می‌گوید: نتونستی چارچرخه را یواشتر برانی این زبان بسته‌ها تشنه پر نکشن؟» (همان: ۱۶)

یا هنگامی که از علیمراد می‌پرسد، چرا سه‌شنبه درختان را آب نداده؟ و علیمراد نیز در پاسخ می‌گوید:

نقد و تحلیل گفتمان زیست‌محیطی در رمان درخت ... (فاطمه حیات داوودی) ۶۵

«وقتی قرار باشه بولدوزر بندازن به بخت همه ریشه‌کنشان - تاج‌الملوک سر برمی‌گراند. علیمراد حرف جویده را نیمه تمام رها می‌کند. چشم تر تاج‌الملوک به درخت انجیر معابد است.» (همان: ۱۲)

در این جاست که چشم تر تاج‌الملوک به درخت انجیر معابد می‌افتد. درختی که داستان حول آن شکل می‌گیرد. درختی که نقش پررنگی در اعتقادات افراد جامعه‌ی داستانی دارد. با توجه به اصل برون‌بودگی فوکو که «هدفش رسیدن به معانی پیدا و سطحی پدیده‌ها به جای پرداختن به ماهیت نهان و ژرف‌کاوی حقیقت پدیده‌هاست» (ر.ک ضیمران، ۱۳۸۷: ۵۴) ما با بررسی همین مواردی که در سطح داستان به وضوح آشکار است به این مقوله دست می‌یابیم که عقلانیت و ساختار زیستی افراد جامعه‌ی داستانی نسبت به درخت انجیر معابد کنش‌های آنان را شکل داده، کنش‌هایی که در تضاد با اپیستمی نوین یعنی شهرک مهران است. ریشه‌ی چنین تضادی را می‌توان در ناهمخوانی لایه‌های موجود در گفتمان سنتی و مدرنیته و اعمال آن در حوزه‌ی جغرافیایی خاص دید؛ مثلاً نمود این ناهمخوانی را در این رمان ما در ریشه زدن درخت انجیر معابد مقابل بخش‌های شهرک صنعتی مهران که خود نمودی از زندگی شهرنشینی است، می‌بینیم که در زیر نمونه‌ای ذکر می‌شود:

شاخه‌ی شرقی درخت انجیر معابد جابه‌جا ریشه زده است تا رسیده است به مجتمع. تاج‌الملوک می‌گوید: / خیلی عجیب! درخت انگار عجله داره! انگار آدم رشد شاخه‌هاش به چشم می‌بینه! / جلو شرکت تعاونی ام دو - سه تا ریشه زده بود. این‌جا هم نگاه کن خانم بزرگ. جلو این مدرسه هم زده (همان: ۷۸۹)

چنین ناهمخوانی‌ای است که باعث ایجاد اتروپی در جامعه‌ی زیستی و انسانی می‌گردد و نابودی آن را رقم می‌زند. اتروپی‌ای که ما نمود آن را به طور نمادین در جایی دیگر از رمان با ریشه زدن درخت انجیر معابد مقابل سینما می‌بینیم؛ سینمایی که در آن قرار است نمایش روسپی بزرگوار برگزار شود. در این جاست که تاج‌الملوک ساخت شهرک را عنصری می‌داند که مهران با ساختش قصد اخلاق و جان حجب و حیای مردم را کرده است:

درخت مقابل سینما - تئاتر ریشه زده است و رشد کرده است. تاج‌الملوک می‌گوید: / - امشب نمایش دارن شهری خانم / نمایش چی دارن؟ / روسپی بزرگوار! / ... - استغفرالله! پس این نمایشا چی که نشان مردم میدن! / منم همین میگم شهری خانم. مهران‌خان انگار قصد جان حجب و حیا و اخلاق مردم کرده! (همان: ۷۹۲)

یکی از علل دیگر ریشه زدن درخت انجیر معابد مقابل عناصر شهرک صنعتی مهران را می‌توان در کارآیی این مکان‌ها در تضاد با گفتمان سنتی دانست؛ مثلاً مدرسه در این رمان مکانی نیست که اهدافی متعالی داشته باشد؛ بلکه مکانی است که باعث ایجاد خصوصیتی ناپسند در انسان‌ها می‌گردد که در مکالمه‌ی تاج‌الملوک و گل‌جالیز درباره‌ی فرامرز نمودار است:

ما وقتی به عرصه رساندیمش و تحویل مدارس شما دادیمش تا آموزش و پرورش پیدا کنه، ی پسرچه‌ی سالم خوش طینت ساده‌ئی بود که هیچ شبله پبله‌ئی نداشت. حالا اگر حقّه‌باز و کلاه‌بردار یا چه می‌دونم، چه کوفت و زهرماری شده، همه‌ش را از مدارس و اجتماعی یاد گرفته که ساخته پرداخته‌ی دست شما مدیران جامعه و آموزگاران آموزش... (محمود، ۱۴۰۰: ۷۰۸-۷۰۹)

با بررسی تقابل دو گفتمان سنتی و مدرنیته در این رمان پی می‌بریم که ساختار سنتی زیست‌بومی این رمان نتوانسته دال‌های مدرنیسم را در خود جذب کند؛ زیرا چنین دال‌هایی در تضاد با زندگی سنتی آنان بوده و دین و اخلاقشان را هدف قرار داده است. از این‌روست که با ریشه زدن درخت انجیر معابد جلوی کتابخانه کتاب‌های آن تغییر می‌کند و باز شدن آن همراه می‌شود با کتب نفیسی که جوابگوی زندگی مادی و معنوی آن‌هاست:

«به شما سفارش می‌کنم کتاب بخوانید. ما مجموعه‌ای از کتب نفیس برای شما فراهم آورده‌ایم که جوابگوی زندگی مادی و معنوی شماست. شما باید خودتان را به دانش مجهز کنید تا آسیب‌ناپذیر باشید...» (همان: ۹۷۵)

هر چند که مدیر کل اداره‌ی فرهنگ خواهان باز شدن کتابخانه با همان کتاب‌های قبلی می‌شود؛ زیرا این کتاب‌ها را دارای اندیشه‌ای می‌داند که معنا و مفهومش برای آنان بیگانه و به خرافات درآمیخته است، مقوله‌ای که وی آن را آفت دین، زندگی، دنیا و آخرت می‌داند:

«آن‌چه که آفت دین است، آفت زندگی است، آفت دنیا و آخرت است، خرافات است و خرافات بر زمینه‌ی بی‌سوادی رشد می‌کنند و تنومند می‌شود...» (همان: ۹۸۳)

در کل ریشه‌ی جذب نکردن دال‌های مدرنیسم در ساختار سنتی را بررسی تعاملات قدرت که در دیدگاه فوکو «اساساً در ذات خود یک رابطه‌ی نیروست» (فوکو، ۱۳۹۰: ۵۳) بر ما آشکار می‌سازد. در واقع این رابطه‌ی نیرو بین صنعت شهرسازی و عناصر آن که نماینده‌ی آن مهران شهرکی است و اعتقادات مردم حول مسئله‌ی زیست‌محیطی که فرامرز

نقد و تحلیل گفتمان زیست‌محیطی در رمان درخت ... (فاطمه حیات داوودی) ۶۷

از قدرت آن برای انتقام از مهران شهرکی استفاده می‌کند، چگونگی این تقابل و نتیجه‌ی آن را رقم می‌زند. از علل شکست مدرنیسم را در این رمان علاوه بر عدم نهادینه‌سازی مدرنیته در افراد جامعه‌ی داستانی، می‌توان هدف قرار دادن دین و اخلاق افراد و نابودی طبیعت و مهم‌تر از همه جهل حکومت دانست. حکومتی که «قوانین طبیعت را نادیده می‌گیرد؛ چون از وجود آن‌ها و از سازوکارها و آثار آن‌ها بی‌خبر است.» (فوکو، ۱۳۹۱: ۳۰) طبیعتی که قطع درخت در آن به عنوان نمادی از ریشه‌کن شدن ایمان افراد آن دانسته می‌شود:

خودتان می‌بینید که با چه جسارتی تبر برداشته‌اند تا ایمان ما را از ریشه قطع کنند! بعد از ایمان دیگر برای ما چه می‌ماند که بگوئیم زنده‌ایم؟ چه داریم که بگوئیم هستیم؟ جان؟! این عنصر بی‌ارزش را که کرم لجنزار هم دارد... بله یک چیز داریم. دل. دل بی‌ایمان؛ یعنی یک چنگ خون که حیوانات زبان‌بسته‌ی عظیم‌الجثه خیلی بزرگ‌ترش را دارند. (همان: ۱۰۳۶)

درخت انجیر معابد آن‌چنان در درون و اعتقادات افراد جامعه‌ی داستانی رسوخ کرده که تبدیل به یک قدرت شده است تا جایی که مردم برای دفاع از برکت درخت به شهرشان حاضرند تا پای جان بایستند:

«برای دفاع از برکتی که درخت انجیر معابد به شهر ما اهدا کرده است تا پای جان ایستاده‌ایم.» (همان: ۹۶۹)

نمود رسوخ قدرت درخت در ایجاد کنش در شخصیت‌های رمان را ما می‌توانیم در جاری شدن خون از درخت و این‌که قطع آن مرگ و میر سیاه می‌آورد، دید؛ مثلاً اسفندیارخان آذرباد هنگامی که هجوم افراد را در کنار درخت با آواهای نامفهوم می‌شنود، تصمیم می‌گیرد که دور درخت محجر آهنی بکشد؛ زیرا صدای زنی را می‌شنود که می‌گوید با قطع درخت مرگ و میر سیاه می‌آید:

جماعت پیش آمده بود- پیشتر و یکهو مثل کلاف از هم گشوده شده بود و دور استخر و درخت انجیر معابد حلقه زده بود و زمزمه‌شان کلام شده بود- کلام گسسته و انگار بی‌معنا: «پانچا، پامارا-» و هم‌آهنگ: «پانچا، پانچا، پامارا-» و تهییج‌کننده: «هیپالا، هی، پا، لا» افسانه سست شده بود... اسفندیارخان رو کرده بود به جماعت، دیده بود که همه نگاهش می‌کنند... صدای زن شنیده بود، نگاه ردّ صدا کرده بود. زن را دیده بود. بینی‌واره‌ی سنگینی پشت لبش بود، لب‌هایش تکان خورده بود: قحطی میاد ارباب، مرگ و میر سیاه. (محمود، ۱۴۰۰: ۲۴-۲۵)

ریشه‌ی چنین اعتقادی را می‌توان در اسطوره‌ی ایزدگیاهی دانست که هنوز در اندیشه‌ی این مردمان باقی مانده است و خود نشانی از پیوند انسان با اسطوره و گیاه است؛ زیرا در اساطیر ایرانی «قطع درخت باعث بروز قحطی، مرگ، بیماری و سیاهی است.» (باجلان فرخی، ۱۳۹۲: ۲۱۱) البته این اسطوره در این رمان دنیوی شده و با خرافات و غرض‌ورزی‌های شخصیت‌هایی چون فرامرز، مهران و علمدارها درآمیخته و آن را از بُعد قدسی خود جدا کرده است. در واقع ریشه‌ی این مسائل را می‌توان در بی‌توجهی به اصل برون‌بودگی و سویه‌ی بیرونی پدیده‌ها دید؛ بی‌توجهی‌ای که سویه‌ی درونی پدیده‌ها را نیز تحت‌الشعاع قرار می‌دهد و باعث می‌شود

بشر از آن‌چه محتوای هر چه بارزتر تاریخش را تشکیل می‌داد، محروم شود. طبیعت با او دیگر از خلقت یا پایان جهان حرفی نمی‌زند و از انقیاد او یا از روز داوری سخن به میان نمی‌آورد؛ طبیعت دیگر فقط درباره‌ی زمانی طبیعی حرف می‌زند؛ ثروت‌های او دیگر نشانی از قدمت یا بازگشت دوباره‌ی یک عصر طلائی را ندارند؛ تنها کلام طبیعت درباره‌ی شرایط تولید است که طی تاریخ دچار تحول می‌شود. (فوکو، ۱۳۸۹: ۲۱)

الیاده نیز یکی از خصوصیات جهان‌نویس را داشتن اساطیر دنیوی و پنهانی می‌داند. (ر.ک اسماعیل‌پور، ۱۳۸۷: ۷۲) در کل اسطوره در عاملیت کشش و شکل‌گیری رژیم حقیقت در این رمان نقش مؤثری دارد و منبعث از ساختار قدرتی است که با قرار گرفتن در این رمان در قالب اسطوره‌ی ایزدگیاهی عملکرد خاص خود را نمایان می‌سازد. در واقع پدید آمدن هر دانشی همان‌طور که فوکو می‌گوید مستلزم روابط قدرت است. (ر.ک فوکو، ۱۳۷۸: ۴۰) که اگر ما به بررسی این روابط قدرت در درون رمان بپردازیم، قطع درخت انجیر معابد که سمبل باورهای چند نسل از مردم و در زندگی مردمان این رمان بسیار تأثیرگذار است، آن را بر ما آشکار می‌سازد:

«حالا دیگه یک درخت نیست جناب مهران. شما حقوق خواندین، با علم‌الاجتماع آشنا هستین! گمان نمی‌کنم درک این مطلب براتان مشکل باشه که این درخت، حالا دیگه تبدیل شده به سمبل باورهای چند نسل از مردم!» (همان: ۱۶۷)

با توجه به این مطلب که «هر نظام اسطوره‌شناسی در جامعه‌ای معین و در محدوده‌ای بسته رشد کرده است. سپس وارد عرصه‌ی برخورد و رابطه‌ی متقابل می‌شوند» (کمبل، ۱۳۷۷: ۴۸) ما پی می‌بریم که اسطوره در این رمان در عرصه‌ای که گفتمان حاکم بر

آن گفتمانی سنتی بوده رشد کرده است؛ اما با ورود گفتمان عصر مدرنیته وارد رابطه‌ی متقابلی شده و مقاومت‌هایی را شکل داده است. مقاومت‌هایی که ما آن را با ریشه زدن درخت انجیر معابد مقابل بسیاری از نهادها و تعطیل شدن آن‌ها در شهرک تازه احداث شده که با نابودی درختان همراه بوده، می‌بینیم. در گفتمان‌های هر دوره طبیعت نمود متفاوتی دارد و

گاه به مثابه‌ی "دیگر" رام نشدنی ظاهر می‌شود که جامعه‌ی انسانی نیاز دارد ارباب آن باشد و در مقابلش انگیزه‌ی تمدن‌بخش خویش را بیرواند. از دیگر سو، پیشینه‌ی دیگری هم هست که تبارش، دست کم به یونان باستان می‌رسد و طبیعت را "آینه‌ی" می‌بیند که آدمیان باید به مثابه‌ی منبع شگفتی و اعتلا در آن بنگرند. (اکلشال، ۱۳۹۹: ۲۶۸-۲۶۹)

آیا در این رمان ما پرورش انگیزه‌ی تمدن‌بخش انسانی را در مقابل طبیعت رام نشدنی می‌بینیم؟ یا آیا انسان‌ها در این طبیعت به عنوان منبع شگفتی و اعتلا می‌نگرند؟ مسلماً نه که ریشه‌ی آن را می‌توان در نگاه انسان معاصر به طبیعت که نگاهی اومانستی است و نه طبیعت‌محور دید و چنین نگاهی است که باعث مشروعیت‌بخشی به روند صنعتی کردن و شهرنشینی، انباشت سریع سرمایه بر زندگی اقتصادی، ابداع در فناوری و رواج فزاینده ماشین در تولید و ... می‌شود و میان انسان و طبیعت فاصله ایجاد می‌کند. از این رو «برای بازپروری احساس تفکیک‌ناپذیری طبیعت و فرهنگ، تکنولوژی و فیزیک، زمین و دست‌ساخته‌های بشر (مصرف و تخریب)، بایستی از بن‌بست مدرنیسم و خودبینی اومانستی فراتر رویم.» (الف: پارساپور، ۱۳۹۲: ۴۵) در کل با تحلیل این رمان پی می‌بریم، قدرت حاصل از این درخت دانش و حقیقتی را بازتولید کرده که ما می‌توانیم آن را رهاورد عصر مدرن بدانیم؛ عصری که در آن ما شاهد نابودی جنگل‌ها و مراتع و ساخت جاده و ساختمان‌های سر به فلک کشیده هستیم؛ عصری که باعث ایجاد نوعی ترس زیست‌محیطی در جامعه‌ی مدرن شده که ما نمود آن را در این رمان با قطع کردن درخت و این‌که درخت تمام شهر و شهرهای دیگر را زیر سیطره‌ی خود بگیرد، می‌بینیم:

شیخ می‌ترسیده است که اگر کوتاهی شود، تا چشم بر هم بگذارند، شاخه‌ها ریشه بزنند و ساقه شوند و تمام باغچه را ببلعند و حتی از حصار هم درگذرند و به تدریج درخت انجیر معابد، تمام شهر و شهرهای دیگر را زیر سایه و سیطره‌ی خود بگیرد. علمدار امر شیخ را اطاعت می‌کند. داس را به دم تبر می‌کشد تا تیزش کند... داس را

می‌زند پر قد و خم می‌شود تا تبر را بردارد. می‌بیند که خاک سرخ است. سر برمی‌دارد. مقطع شاخه را نگاه می‌کند: یا للعجب، خون بود. شیرهی گیاهی نبود، خون می‌جوشید، وحشت کردم! (همان: ۳۹-۴۰)

این ترس ریشه در پیشرفت زندگی شهرنشینی‌ای دارد که در آن ساخت عناصر شهری توأم با نابودی طبیعت بوده است؛ نابودی طبیعتی که می‌تواند زندگی انسانی را در تمام ابعاد آن دچار بحران نماید؛ زیرا نیازهای اساسی انسان‌ها از این طبیعت است که تأمین می‌شود. طبیعت و درخت انجیر معابد در اندیشه‌ی افراد جامعه‌ی داستانی از اهمیت و قدرت زیادی برخوردار است:

انجیر معابدم یک درخت بی‌ثمر ولی با حرف و حدیث و حکایاتی که از علمدار اول به ذهن و دل مردم نشست و روز به روز بیشتر و بیشتر میشه دیگه ی درخت مثل همه‌ی درختای دیگه نیست! حالا دیگه تبدیل شده به نشانه‌ئی از قدرت و اعتقاد مردم! (همان: ۹۰)

با نگاهی به این اصل فوکو که «قدرت همه‌جا هست، نه به این معنا که قدرت همه را دربرمی‌گیرد؛ بلکه به این معنا که قدرت از همه‌جا می‌آید» (فوکو، ۱۳۹۰ الف: ۱۰۸)، ما نیز با بررسی رمان درخت انجیر معابد به آن می‌رسیم که درخت انجیر معابد نشانه‌ای از قدرت و اعتقاد مردم است. درخت انجیر معابد در جامعه‌ی داستانی مذکور از چنان قدرتی برخوردار است که نوع رفتار و کنش‌های افراد جامعه‌ی داستانی را به نوعی شکل می‌دهد و آنان را تبدیل به سوژه‌هایی مقهور قدرت درخت می‌کند. در این جاست که ما به اهمیت طبیعت در شکل‌دهی به کنش‌ها و رفتار افراد پی می‌بریم؛ مثلاً هنگامی که جوانی می‌بیند که مرد میانسالی گردن را با زنجیر به درخت بسته یا اطراف درخت شمع روشن کرده‌اند و مقابل درخت تعظیم می‌کنند و عبارات نامفهومی را بر زبان می‌رانند، به مردم می‌گوید که کار شما کفر است. در این جاست که مردم به سوی او هجوم می‌برند (همان: ۷۳۸) یا فرزانه دختر اسفندیارخان برای درمان پیسی روی رانش یک دسته شمع نذر درخت انجیر معابد می‌کند (همان: ۳۹۰) یا تاج‌الملوک که برای گرفتن حاجت به زیارت درخت می‌رود و ساقه‌ی شرقی درخت را مورد خطاب قرار می‌دهد و آن شاخه را صاحب کرامات می‌داند و از شاخه می‌خواهد که حاجتش را روا کند. (همان: ۳۳۷) در کل ما با پناه بردن فرزانه به درخت برای درمان بیماری پیسی و اعتقاد تاج‌الملوک به معجزه‌ی درخت متوجه خصوصیت بدوی آنان در عصر حاضر می‌شویم؛ زیرا انسان بدوی عصر حاضر درختان را

نقد و تحلیل گفتمان زیست‌محیطی در رمان درخت ... (فاطمه حیات داوودی) ۷۱

همانند جانوران و مردم دارای روان، بصیرت و خرد می‌دانستند و از بعضی درختان انتظار معجزاتی از جمله از بیماری رهایی، بچه‌دار شدن، رونق گرفتن کار و کاسبی، محصول یافتن زمین و... داشتند و آن‌ها را بخشندگان برکت و رونق می‌دانستند که در اقوام مختلف نمودهای متفاوتی دارد. (ر.ک بهار، ۱۳۷۶: ۴۷-۴۲) البته چنین خصوصیت بدوی‌ای را ما در فرامرز نمی‌بینیم. بررسی نگاه فرامرز در این رمان به طبیعت چهره‌ی او را آشکار می‌سازد. نگاه وی به طبیعت نگاهی اسطوره‌ای نیست؛ بلکه برگرفته از علم و منطق است. به همین دلیل هنگامی که مندل را می‌بیند که برای شفای بچه‌اش به درخت انجیر معابد پناه آورده، می‌گوید که بچه‌اش را به درمانگاه ببرد:

«از دست این درخت کاری برنمیاد پدر، بچه‌ت را ببر دکتر!» (همان: ۱۰۱)

یا هنگامی که ننه مصطفی و حاج رمضان را می‌بیند که مصطفی را به جای بردن به پای درخت به فیزیوتراپی می‌برند، می‌گوید:

«یعنی دیگه نذر درخت نمی‌کنین؟ / چرا- هرچی به جای خودش! مخصوصاً ئی ساقه‌ی شرقی! از وقتی که نذرش کردم، راه بهداری گذاشت پیش پام!» (همان: ۳۹۶)

در این جا می‌توان گفت خرد فرامرز در برابر اسطوره‌ی طبیعت قرار می‌گیرد. خردی که به نیرنگ دست می‌یازد و خود را به حد ابزار فرومی‌کاهد. چنین مقوله‌ای در رمان اولیس جیمز جویس نیز نمود بارزی دارد. (ر.ک بارت، ۱۳۷۵: ۱۹) بر اساس اصل دگرسانی در اندیشه‌ی فوکو این موارد تداعی‌کننده‌ی انگاره‌های دانایی در دوره‌ی تاریخی خاص یعنی سنت و مدرنیته با کارکردهایی متفاوت چون توسل جستن به درخت برای درمان بیماری و به دکتر بردن بیمار هستند و از آن جا که این کارکردهای متفاوت در تقابل با هم قرار می‌گیرند، مقاومت‌هایی را شکل داده که در آن تکامل تاریخی بشر و طبیعت نادیده گرفته می‌شود. از این روست که سیر تکاملی‌ای را طی نمی‌کند؛ زیرا به جای ریشه‌یابی نقش توتمی درخت در درمان بیماری که از اعصار کهن در اندیشه‌ی مردمان جامعه‌ی داستانی درخت انجیر معابد بر جای مانده و در کتاب اسطوره، بیان نمادین نیز به آن پرداخته شده (ر.ک اسماعیل پور، ۱۳۸۷: ۷۱) و همچنین از نو تفسیر کردن چنین نقشی با توجه به نیازمندی‌های جامعه، در صدد حذف آن هستند. در حالی که «پاسخ‌گویی به حس مکان جزء اساسی روان تکامل یافته‌ی انسان است.» (Carroll, 2005: 158) که در این رمان به دلیل عدم آشنائی با علوم تکامل یافته‌ای که از گذشته ما سرچشمه می‌گیرد، روند رو به تکاملی را در

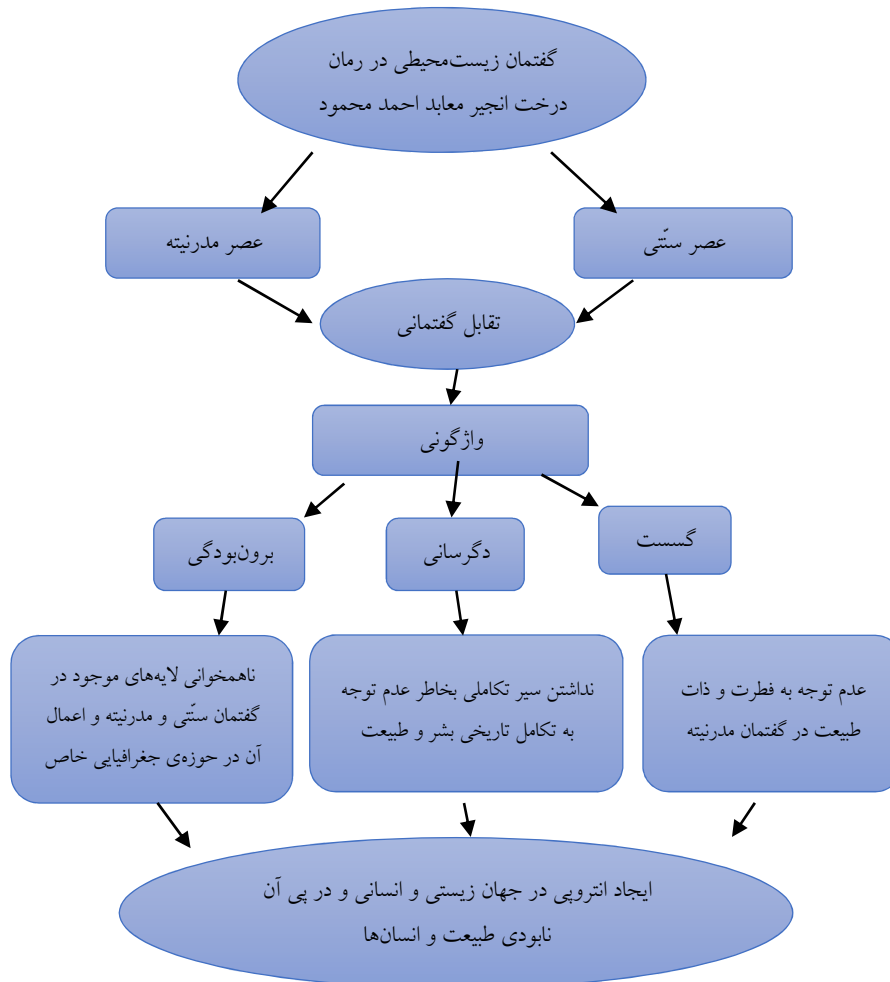
حل بحران‌های زیست‌محیطی طی نمی‌کند. البته چنین حذفی گسست‌هایی در جای‌جای جامعه‌ی داستانی ما رقم می‌زند که ما نمود آن را که تداعی‌کننده‌ی دو دوره‌ی تاریخ متفاوت است، در اعمال شخصیتی چون علمدار می‌بینیم که به درمانگاه رفتن مردم به جای رفتن به پای درخت را نشانی از سست شدن عقیده‌ی آنان می‌داند:

«علمدار بارها گفته بود: از وقتی که این درمانگاه‌ها باز شدند، اعتقاد مردم سست شد!»

(همان: ۹۱۴)

در موارد بالا بر اساس اصل واژگونی در اندیشه‌ی فوکو ما به نوعی تغییر ماهیت سلطه‌ی طبیعت بر انسان در عصر سنتی به سلطه‌ی انسان بر طبیعت در عصر مدرن می‌رسیم. در این تغییر ماهیت است که ما شاهد مناقشاتی می‌گردیم که ابژه را یعنی این دو طیف از انسان‌ها را در جایگاه سوژه و مورد بحث قرار می‌دهد. در واقع این گونه از روابط بازتولید شده‌ی قدرت را می‌توان در سرتاسر جامعه‌ی داستانی درخت انجیر معابد مشاهده نمود؛ مثلاً با مطالعه‌ی رمان پی می‌بریم که گفتمان‌های متفاوتی در این رمان خود را وارد عرصه‌ی قدرت می‌کنند. به عنوان نمونه گفتمان پزشکی که با بردن بیماران به درمانگاه به جای نذر و شمع روشن کردن پای درخت انجیر معابد به این پدیده واکنش نشان می‌دهد یا گفتمان علمی که با ریشه زدن درخت انجیر معابد و تعطیلی نهادها و مدارس و کتابخانه و... خواهان قطع شدن ریشه‌های درخت می‌گردد یا گفتمان پلیسی که با سعی در کنترل وضعیت به وجود آمده چون اعتقاد داشتن و نداشتن به درخت انجیر معابد و تلاش برای رؤیت‌پذیر کردن سوژه به عنوان عامل شناسایی یعنی فرامرز برای جلوگیری از کنش‌های متضاد نسبت به آن واکنش نشان می‌دهد. (۴۷-۴۸) بنابراین آنچه فوکو می‌گوید: «آنچه کیفرمندی انضباطی با آن سر و کار دارد، سرپیچی است، هر آنچه با قاعده ناسازگار است؛ یعنی انحراف‌ها.» (فوکو، ۱۳۷۸: ۲۲۴) هر سه گفتمان از دید نظام اخلاقی شایسته‌ی تنبیه است، زیرا انحراف و سرپیچی اخلاقی گروه‌هایی را می‌بینیم که به سوژه‌های انقیاد یافته و کنش‌گرانی در مقابل درخت انجیر معابد تبدیل شده‌اند که اگر بر اساس اصل برون‌بودگی در اندیشه‌ی فوکو یعنی توجه به سطح به جای عمق پدیده به آن بنگریم در هر گروه وجه ابزاری دانش، ایمان و توسل به خرافات نمود بارزی دارد که در بحث اخلاق زیست‌محیطی قابل بررسی است؛ بحثی که این مقاله گنجائی آن را ندارد. در کل با توجه به کنش‌ها و واکنش‌های گفتمان‌های موجود در این رمان ما شاهد استفاده از وجه ابزاری هر گفتمان با توجه به نوع هدف و شکل‌های نهادینه‌شده‌اش هستیم؛ وجه ابزاری‌ای که تخریب محیط

زیست طبیعی، انسانی و اجتماعی و مصنوعی را رقم می‌زند. در این جاست که ما به اهمیت طبیعت در ساختار اندیشه‌ی افراد پی می‌بریم؛ طبیعتی که از دیرباز در زندگی بشر نقشی اساسی ایفا کرده است. چرا داریوش در کتیبه‌ی بیستون از اهورامزدا می‌خواهد که سرزمینش را از دروغ و خشکسالی حفظ کند؛ زیرا دروغ و خشکسالی از عناصری هستند که بنیان یک جامعه را سست و متزلزل و ویران می‌کند. چیزی که در رمان انجیر معابد نیز به نوعی نمود می‌یابد. دروغ گفتن فرامرز به مردم و خود را در هیأت مرد سبز چشم جا زدن و سوء استفاده کردن از اعتقادات مردم برای رسیدن به اهدافش و قطع درخت انجیر معابد که ویرانی شهرک مهران را رقم می‌زند. در کل اسطوره‌ی درخت در این رمان همراه بوده است با دروغ و خرافات و ما با تأمل در اسطوره‌ها به دور از خرافات است که می‌توانیم گامی در راستای زدودن آلودگی و پلیدی از بشر امروز در جلوگیری از تخریب محیط زیست طبیعی برداریم. همان‌طور که «به مرور جامعه‌ای رشد و توسعه می‌یابد، اساطیرش مورد تجدید نظر قرار گرفته و از صافی انتخاب گذشته و منقح و مهذب و یا از نو تفسیر می‌شوند تا با نیازمندی‌های نوین سازگار گردند.» (ستاری، ۱۳۷۴: ۱۰۹) آیا چنین امری در جامعه‌ی داستانی درخت انجیر معابد محقق گشته است؟ مسلماً نه؛ زیرا جامعه‌ی جدید نتوانسته مؤلفه‌های اساطیری را که طبیعت در آن نقشی قدسی دارد، حفظ کند و طبیعت را نابود کرده است و علاوه بر آن اساطیرش نیز با رشد و توسعه‌ی جامعه‌ی داستانی که در ساخت شهرک مهران نمودار است با نیازمندی‌های چنین جامعه‌ای سازگار نگردیده و با غرض‌ورزی‌های اشخاصی چون فرامرز در تقابل با جامعه‌ی نوین قرار گرفته است و باعث ایجاد تضادهایی شده که نابودی جامعه‌ی سستی و نوین را رقم زده است.

بنابراین بر اساس اصل واژگونی تغییر ماهیت سلطه‌ی طبیعت بر انسان در دوران سنتی که در اعتقادات مردم و نیروی معجزه‌انگیز درخت در درمان بیماری و ... نمایان است به سلطه‌ی انسان بر طبیعت که در ویرانی باغچه و سربرآوردن شهرک مهران نمودار است، پیامدهای نامطلوبی را برای جامعه‌ی زیست محیطی و انسانی رقم زد و زمینه‌ی تفسیر جدیدی را فراهم کرد که ذیل سه اصل گسست، برون‌بودگی و دگرسانی در اندیشه‌ی فوکو بررسی گردید. همان‌طور که در نمودار بالا نیز آشکار است لحظه‌ی گسست در این رمان به دلیل عدم توجه به فطرت و ذات طبیعت در گفتمان مدرنیته تقابل گفتمانی‌ای را ایجاد می‌کند و باعث می‌شود که طبیعت با آن صورت‌بندی‌اش در گفتمان سنتی ادامه نیابد و به

همین دلیل متضمن ظهور گزاره‌های زیست‌محیطی جدیدی هم نیست که طبیعت را در مسیر تازه‌ای قرار دهد. از این‌روست که ویرانی طبیعت را رقم می‌زند. در کل اگر ما مبدأ و لحظه‌ی شکل‌گیری پدیده‌ی مدرنیته یا تغییر مسیر و گذار سنت به مدرنیته را در این رمان واریسی کنیم «در زیر شکل واحد یک ویژگی یا مفهوم، کثرت رویدادهایی را باز می‌یابیم که از طریق آن‌ها این ویژگی یا مفهوم شکل گرفته» (فوکو، ۱۳۸۱: ۳۷۸) کثرت رویدادهایی که در انواع گفتمان پزشکی، علمی، پلیسی و وقایع زیادی که در بالا به آن پرداخته‌ایم، نمایان است. پدیده‌ی مدرنیته در این رمان شکل بازسازی شده‌ی وحدت‌یافته‌ای را به نمایش نمی‌گذارد؛ زیرا «نیروهایی که در تاریخ عمل می‌کنند، نه تابع یک تقدیرند، نه تابع یک سازوکار؛ بلکه تابع تصادف مبارزه‌اند.» (همان: ۳۸۴) از این‌رو در شکل‌گیری پدیده‌ی مدرنیسم نیروها و عوامل تصادفی‌ای وجود دارند که بر مبنای احکام و گزاره‌های گفتمانی خاص شکل نمی‌گیرند که در اصل برون‌بودگی در اندیشه‌ی فوکو قابل بررسی است؛ مثلاً ما می‌بینیم که نابودی باغچه در این رمان به دلیل ناهمخوانی لایه‌های موجود در گفتمان سنتی و مدرنیته و اعمال آن در حوزه‌ی جغرافیایی خاص است؛ نابودی‌ای که در لحظه‌ی تغییر مسیر یعنی زمان ساخت شهرک نمایان می‌شود و بر اساس نظم گفتمانی مدرنیته و گزاره‌های آن که عبارت از پیشرفت و توسعه بوده، نیست و چنین عوامل تصادفی‌ای که در درگیری دو طیف متفاوت از انسان‌ها در این رمان نمودار است و در بالا نیز به آن پرداخته‌ایم، از چنان قدرتی برخوردار است که باعث دگرسانی و تغییر مسیر یک گفتمان و گذر از آن و علاوه بر آن نابودی جامعه‌ی زیست‌محیطی و انسانی می‌گردد و به دلیل عدم توجه به تکامل تاریخی بشر و طبیعت سیر تکاملی‌ای را طی نمی‌کند و عدم چنین سیر تکاملی‌ای است که باعث ایجاد انتروپی در جهان زیستی و انسانی و در پی آن نابودی طبیعت و انسان‌ها می‌گردد.

۵. نتیجه‌گیری

حضور طبیعت در این رمان تابع مؤلفه‌هایی است که گفتمان‌ها در آن نقش بسزایی دارند؛ گفتمان‌هایی که بر اساس اندیشه‌ی فوکو بر اساس نوعی رابطه‌ی نیرو و حاوی گزاره‌هایی است که تمام ساختارهای جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ تأثیری که ما آن را در واژگونی و گذار از سنت به مدرنیته به وضوح می‌بینیم. بنابراین بر اساس اصل واژگونی تغییر ماهیت سلطه‌ی طبیعت بر انسان در دوران سنتی به سلطه‌ی انسان بر طبیعت در عصر مدرن

پیامدهای نامطلوبی را برای جامعه‌ی زیست‌محیطی و انسانی رقم زد و مردمانی را با لحظاتی آشفته و درهم به تصویر کشید که در میان جامعه‌ای سنتی با ارتباطی نزدیک با طبیعت که زمانش بسر آمده و جامعه‌ای نوین که هنوز جایگزین آن نشده، معلق‌اند و چنین مقوله‌ای است که زمینه‌ی تفسیر جدیدی را فراهم می‌کند که در این رمان ذیل سه اصل گسست، برون‌بودگی و دگرسانی در اندیشه‌ی فوکو قابل بررسی است. دو گفتمان سنت و مدرنیته در رمان درخت انجیر معابد هر یک حضور طبیعت را با دانش - حقیقت خاص خود تفسیر نمود و چنین تفسیری بود که تقابل گفتمانی‌ای ایجاد کرد که باعث شد طبیعت و انسان‌ها از هویت بدوی خویش فاصله بگیرند و سیر تکاملی‌ای را طی نکنند. در کل رویارویی ایستاده‌ی مدرنیته با ساختارهای زیست‌بومی از مهم‌ترین عرصه‌های نزاع گفتمانی در این رمان است؛ ایستاده‌ای که با ورود به حوزه‌ی جغرافیائی‌ای که با صورت‌بندی‌ای از دانائی سنتی شکل گرفته، تناقضات و ناهنجاری‌هایی به وجود می‌آورد. نابودی باغچه و ساخت شهرک در این رمان نقطه‌ی گسست سنت از مدرنیته را بازتولید می‌کند؛ گسستی که ریشه‌ی آن را می‌توان عدم توجه به فطرت و ذات طبیعت در گفتمان مدرنیته و انگاره‌ی دانایی حاکم بر آن عصر دانست که مطابق اصل برون‌بودگی فوکو در سطح داستان و کنش‌های شخصیت‌ها نیز قابل بررسی است. البته ریشه‌ی چنین تضادی را می‌توان در ناهمخوانی لایه‌های موجود در گفتمان سنتی و مدرنیته و اعمال آن در حوزه‌ی جغرافیایی خاص دید؛ چنین ناهمخوانی‌ای است که باعث ایجاد اتروپی در جامعه‌ی زیستی و انسانی و عدم جذب دال‌های مدرنیسم در ساختار سنتی می‌گردد و نابودی آن را رقم می‌زند. در کل ریشه‌ی جذب نکردن دال‌های مدرنیسم در ساختار سنتی در این رمان را می‌توان علاوه بر عدم نهادینه‌سازی مدرنیته در افراد جامعه‌ی داستانی، در کارآیی مکان و هدف قرار دادن دین و اخلاق افراد و نابودی طبیعت و مهم‌تر از همه جهل حکومت دانست. حکومتی که قوانین طبیعت را نادیده گرفته و از سازوکارها و آثار آنها بی‌خبر است. طبیعتی که در ساختار جامعه‌ی سنتی نمادی از ایمان افراد دانسته شده و تبدیل به یک قدرت شده؛ قدرتی که ریشه‌ی آن را می‌توان در اسطوره‌ی ایزدگیاهی دانست که هنوز در اندیشه‌ی این مردمان باقی مانده و خود نشانی از پیوند انسان با اسطوره و گیاه است. اسطوره‌ای که در این رمان دنیوی شده و با خرافات و غرض‌ورزی‌های شخصیت‌هایی چون فرامرز، مهران و علمدارها درآمیخته و آن را از بُعد قدسی خود جدا کرده است. بر اساس اصل دگرسانی در اندیشه‌ی فوکو این موارد تداعی‌کننده‌ی انگاره‌های دانایی در دو دوره‌ی تاریخی خاص یعنی سنت و

مدرنیته با کارکردهایی متفاوت هستند و از آن‌جا که این کارکردهای متفاوت در تقابل با هم قرار می‌گیرند، مقاومت‌هایی را شکل داده که در آن تکامل تاریخی بشر و طبیعت نادیده گرفته می‌شود. از این‌روست که سیر تکاملی‌ای را طی نمی‌کند؛ زیرا به جای ریشه‌یابی نقش توتمی درخت در درمان بیماری که از اعصار کهن در اندیشه‌ی مردمان جامعه‌ی داستانی درخت انجیر معابد بر جای مانده و از نو تفسیر کردن چنین نقشی با توجه به نیازمندی‌های جامعه در صدد حذف آن هستند و چنین حذفی گسست‌هایی در جای‌جای جامعه‌ی داستانی ما رقم می‌زند. لحظه‌ی گسست در این رمان به دلیل عدم توجه به فطرت و ذات طبیعت در گفتمان مدرنیته متضمن ظهور گزاره‌های زیست‌محیطی جدیدی نیست که طبیعت را در مسیر تازه‌ای قرار دهد و شکل بازسازی شده‌ی وحدت‌یافته‌ای را به نیز نمایش نمی‌گذارد. از این‌رو سیر تکاملی‌ای را نیز طی نمی‌کند. در واقع می‌توان گفت که گفتمان مدرنیته صورت جدیدی از سلطه را خلق کرد. سلطه‌ای که مانع کشف حقیقت-دانشی بدیع در جامعه‌ی داستانی مورد پژوهش ما گردید؛ زیرا گفتمان مدرنیته با برداشتی سطحی از توسعه پیوند عمیقی را که بین طبیعت و ساختارهای جامعه در گفتمان سنتی حاکم بود، مخدوش کرد.

کتاب‌نامه

- استیبی، آرن (۱۳۹۵)، *زبان‌شناسی زیست‌محیطی: زبان، محیط‌زیست داستان‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم*، ترجمه گروه مترجمان زیر نظر فردوس آفاگل‌زاده، تهران: نشر نویسه پارسی.
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱۳۸۷)، *اسطوره، بیان نمادین*، تهران: سروش، چاپ دوم.
- اکلشال، رابرت (۱۳۹۹)، *ایاتولوژی‌های سیاسی*، ترجمه‌ی محمد فائده، تهران: فرهنگ نشر نو.
- آبشیرینی، اسد؛ صالحی مازندرانی، محمدرضا؛ جوکار، منوچهر؛ حیات داوودی، فاطمه (۱۴۰۱)، «نقد تحلیل بوم‌گرایی داستان اهل غرق منبر و روانی‌پور با نگاهی به گفتمان قدرت»، *مجله متن‌پژوهی ادبی*، دوره ۲۶، شماره ۹۴، صص ۳۳-۷.
- بارت، رولان (۱۳۷۵)، *اسطوره، امروز*، ترجمه‌ی شیرین دخت دقیقیان، تهران: مرکز.
- بری، اسمارت (۱۳۸۵)، *میشل فوکو*، مترجمان: لیلا جوافشانی، حسن چاوشیان، تهران: اختران.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۶)، *از اسطوره تا تاریخ*، تهران: چشمه.
- پارساپور، زهرا (۱۳۹۱)، «نقد بوم‌گرا، رویکردی نو در نقد ادبی»، *مجله نقد ادبی*، سال ۵، شماره ۱۹، صص ۲۶-۷.

- _____ (۱۳۹۲ الف)، درباره نقد بوم‌گرا/گردآوری، مقدمه و ویرایش، مترجمان: عبدالله نوروزی، حسین فتحعلی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۹۲ ب)، نقد بوم‌گرا (ادبیات و محیط زیست)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۹۵)، ادبیات سبز: مجموعه مقالات در نقد بوم‌گرایانه ادبیات فارسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۴۰۰)، اخلاق زمین (نقد متون عرفانی و ادبی با رویکرد اخلاق زیست‌محیطی)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پاینده، حسین (۱۳۹۰)، داستان کوتاه در ایران (داستان‌های پسا مدرن)، جلد سوم، تهران: نیلوفر.
- ستاری، جلال (۱۳۷۴)، اسطوره و رمز (مجموعه مقالات)، تهران: سروش.
- شایسته‌فرد، مرادعلی (۱۳۹۵)، گفتمان قدرت در رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر و درخت انجیر معابد از احمد محمود بر اساس نظریه میشل فوکو، به راهنمایی ابراهیم استاجی، دانشگاه حکیم سبزواری.
- حسن‌زاده نیری، محمدحسن؛ حیات‌داوودی، فاطمه (۱۴۰۱)، «نقد و تحلیل بوم‌گرایی رمان کلیدر با نگاهی به هویت اکولوژیکی شخصیت‌ها در تأثیرپذیری از گفتمان قدرت»، مجله‌ی نقد و نظریه‌ی ادبی، سال هفتم، دوره‌ی دوم، صص ۳۰-۵.
- حسینی‌زاده، محمدعلی (۱۳۸۳)، «نظریه‌ی گفتمان و تحلیل سیاسی»، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۲۸، صص ۱۸۱-۲۱۲.
- دریز، دانیل ان (۱۳۸۰)، اکوکریتیکیسم: خلق خود و مکان در ادبیات محیطی و سرخپوستان آمریکایی، نیویورک: واشنگتن.
- ذکاوت، مسیح (۱۳۸۹)، «نظریه‌ی بوم نقد ادبی آشنایی با مکاتب نوین پژوهشی در بررسی و تحلیل صورت و محتوای آثار ادبی»، نخستین همایش ملی ادبیات فارسی و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، بیرجند، ۱۸۴-۱۶۸.
- ضمیران، محمد (۱۳۸۷)، میشل فوکو: دانش و قدرت، تهران: هرمس، چاپ چهارم.
- عمارتی‌مقدم، داوود (۱۳۸۷)، «معرفی و نقد کتاب اکوکریتیسیم»، مجله‌ی نقد ادبی، دوره ۱، شماره ۴، صص ۲۰۶-۱۹۵.
- فوکو، میشل (۱۳۸۱)، نیچه، تبارشناسی و تاریخ، متن‌گزیده‌های مدرنیسم و پست‌مدرنیسم، ترجمه‌ی نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.
- _____ (۱۳۸۹)، نیچه، فروید، مارکس، ترجمه‌ی افشین جهان‌دیده، مهرداد نورایی، بهنام جعفری، افشین خاکباز و عبدالمحمد روح‌بخشان، تهران: هرمس، چاپ چهارم.

نقد و تحلیل گفتمان زیست‌محیطی در رمان درخت ... (فاطمه حیات داوودی) ۷۹

_____ (۱۳۹۰ الف)، *اراده به دانستن*، ترجمه نیکو سرخوش، افشین جهان‌دیده، تهران: نی، چاپ ششم.

_____ (۱۳۹۰ ب)، *باید از جامعه دفاع کرد: درس گفتارهای کلژ دوفرانس ۱۹۱۵-۱۹۱۶*، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: رخ‌داد نو.

_____ (۱۳۹۱)، *تولد زیست‌سیاست (درس گفتارهای کلژ دوفرانس ۱۹۱۸-۱۹۱۹)*، تهران: نی، چاپ دوم.

_____ (۱۳۹۲)، *مراقبت و تنبیه (تولد زندان)*، ترجمه نیکو سرخوش، افشین جهان‌دیده، تهران: نی. کارول، جوزف (۱۳۸۳)، *داروین‌سیسم ادبی: تکامل، طبیعت، انسان و ادبیات*، نیویورک و لندن: روتلج. کرمی چمه، یوسف؛ هدایتی‌زاده، هاجر (۱۴۰۲)، «گفتمان بوم‌گرایی در آثار علی‌اشرف درویشیان (مطالعه‌ی موردی: مجموعه داستان‌های آبشوران و همراه آهنگ‌های بابام)»، مجله‌ی تحلیل گفتمان ادبی، دوره‌ی ۱، شماره‌ی ۱، صص ۱۲۹-۱۰۹.

کمبل، جوزف (۱۳۷۷)، *قدرت اسطوره*، تهران: مرکز.

گریس، ویلیام جی (۱۳۶۷)، *ادبیات و بازتاب آن*، ترجمه بهروز عزب‌دفتری، تبریز: انتشارات نیما. گودبادی، اکسل (۱۳۸۵)، *طبیعت، فناوری و تغییرات فرهنگی در ادبیات آلمانی قرن بیستم*، چالش اکوکریتیکیسم، دانشگاه باث انگلستان.

محمود، احمد (۱۴۰۰)، *درخت انجیر معابد*، ج ۲، تهران: معین، چاپ پانزدهم.

مدرسی، فاطمه (۱۳۹۰)، *فرهنگ توصیفی نقد و نظریه‌های ادبی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مودودی، محمدناصر (۱۳۹۰)، «بوم‌نقد جنبشی میان‌رشته‌ای بین دو حوزه محیط زیست و ادبیات»، *کتاب ماه علوم و فنون*، دوره دوم، سال پنجم، شماره ۹، صص ۱۸-۱۲.

Asad Abshirini; Mohammad Reza Salehi Mazandarani; Manouchehr Jokar; Fatemeh Hayatdavoodi(2022), "Critique and Analysis of Moniru Ravanipour's Ecological Story "Ahle Ghargh" with a Look at the Discourse of Power". *Literary Text Research*, 26, 94, 7-33. doi: 10.22054/ltr.2022.61418.3394. [In Persian]

Bahar, Mehrdad (1997), *from myth to history*, Tehran: Cheshme. [In Persian]

Barrett, Rolan (1996), *Mythology, today*, translated by Shirin Dekht Dakhiyan, Tehran: Center. [In Persian]

Berry, Smart (2006), *Michel Foucault*, translators: Leila Javafshani, Hassan Chavoshian, Tehran: Akhtaran. [In Persian]

Campbell, Joseph (1998), *The Power of Myth*, Tehran: Center. [In Persian]

- Carroll, Joseph(2005), *Literary Darwinism: Evolution, Human, Nature and Literature*, New York and London: Routledge.
- Dreese, Danelle N(2002), *Ecocriticism: creating self and place in environmental and American Indian literatures*, New York; Washington.
- Eccleshall, Robert (2019), *Political ideologies*, translated by Mohammad Qhaed, Tehran: Farhang nashr. [In Persian]
- Emarati moghadam Davood(2008), Introduction and review of the book, Ecocriticism, *Literary Criticism magazine*, Volume 1, Number 4, pp. 195-206. [In Persian]
- Foucault, Michel (2002), *Nietzsche, genealogy, history, in selected texts from modernism to post-modernism*, translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney. [In Persian]
- _____ (2010), *Nietzsche, Freud, Marx*, translated by Afshin Jahandideh, Mehrdad Nouraei, Behnam Jafari, Afshin Khakbaz and Abdul Mohammad Roohbakshan, Tehran: Hermes, 4th edition. [In Persian]
- _____ (2011 A), *The will to know*, translated by Niko Sarkhosh, Afshin Jahandideh, Tehran: Ney, 6th edition. [In Persian]
- _____ (2011 B), *Society must be defended: the lectures of the College de France 1975-1976*, translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Rokhdad Now. [In Persian]
- _____ (2012), *Birth of Bio-Politic (Lectures of the Collège de France 1978-1979)*, Tehran: Ney, 2nd edition. [In Persian]
- _____ (1979), *Discipline and punish: the birth of the prison*, translated by Niko Sarkhosh, Afshin Jahandideh, Tehran: Ney [In Persian]
- Goodbody, Axel(2007), *Nature, Technology and Cultural Change in Twentieth-Century German Literature*, The Challenge of Ecocriticism, University of Bath, UK.
- Grace, William J. (1988), *Literature and its reflection*, translated by Behrouz azabdaftari, Tabriz: Nima Publications. [In Persian]
- Hosseinizadeh, Mohammad Ali (2013), Theory of Discourse and Political Analysis, *Political Science Quarterly*, No. 28, pp. 181-212. [In Persian]
- Ismailpour, Abulqasem (2008), *myth, symbolic expression*, Tehran: Soroush, second edition. [In Persian]
- Karami Chemeh, Yousef; Hedayatizadeh, Hajar(2023), Intersecting Cultures: Homi Bhabha's Hybridity and the Analysis of Alice Walker's "Everyday Use". *Literary Discourse Analysis*, 1(1), 109-129. doi: 10.22034/lda.2023.62956. [In Persian]
- Mahmoud, Ahmad (2021), *Fig Tree of Temples*, Vol. 1 and 2, Tehran: Moein, 15th edition. [In Persian]
- Modaresi, Fatemeh (2017), *Descriptive Culture of Criticism and Literary Theories*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Modoodi, Mohammad Nasser (2013), Ecocriticism interdisciplinary movement between the fields of environment and literature, *Journal of Science and Technology*, 2nd term, 5th year, number 9, pp. 12-18. [In Persian]

- Mohammad Hasan Hassan Zadeh Niri; Fatemeh Hayatdavoodi(2023), Ecological Identity and The Discourse of Power: An Ecocritical Reading of Kelidar. *Literary Theory and Criticism*, 7, 2, 65-89. doi: 10.22124/naqd.2023.22847.2401. [In Persian]
- Parsapoor, Zahra (2012). Ecocriticism: a new approach in literary criticism, *Literary Criticism*, 5(19), 7-26. SID. <https://sid.ir/paper/158398/en>. [In Persian]
- _____ (2013), *About Ecocriticism*, translators: Abdollah Nowroozi, Hosain Fathali, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- _____ (2014), *Ecocriticism* (literature and environment), Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- _____ (2016), *Green Literature/ Essays in Ecocriticism of Persian Literature*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- _____ (2021), *Earth Ethiccs*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Payandeh, Hossein (2013), *Short stories in Iran* (postmodern stories), Third volume, Tehran: Nilofar. [In Persian]
- Satari, Jalal (1995), *Myths and Secrets* (collection of articles), Tehran: Soroush. [In Persian]
- Shayeshte fard, Murad Ali (2015), discourse of power in the novel Neighbors, the story of a city and the fig tree of temples by Ahmed Mahmoud based on theory of Michel Foucault, under the guidance of Ebrahim Staji, Hakim Sabzevari University. [In Persian]
- Stibbe, Arran(2016), *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*, Translated by a group of translators under the supervision of Ferdous Aghagolzadeh. Tehran: Nevis Parsi Publishing House. [In Persian]
- Zekavat, Masih (2009), Theory of literary ecocriticism, familiarization with modern research schools in the examination and analysis of the form and content of literary works, the first national conference of Persian literature and interdisciplinary research, Birjand, 168-184. [In Persian]
- Zeymaran, Mohammad (2007), Michel Foucault: Knowledge and Power, Tehran: Hermes, 4th edition. [In Persian]